

Maria Sibylla Merianová.

Žena, která spojila vědu s krásou II.

300 let od úmrtí

„Před Darwinem, před Humboldtem a před Audubonem odplula M. S. Merianová z Evropy do Nového světa vstřích novým vědeckým objevům. Z umělkyně se stala přírodovědkyní, která většinu svého života zasvětila studiu hmyzu... Po dobu dvou let procházela parnými deštnými pralesy Surinamu, přetáčela listy a vhlížela do hrdel květů hledající housenky, které byly její vášní.“ Kim Todd

Maria Sibylla Merianová patřila do slavné rodiny tiskařů, rytců krajin, vedut i map a malířů barokních květinových zátiší (viz první díl seriálu v Živě 2017, 1: V–VIII a 25). Díky rodinnému zázemí byla zběhlá nejen v malování, ale také v oboru rytectví, přesto její podpis nenajdeme na žádném vyobrazení. Žila mezi mapami a atlasy, z nichž mohla získat dobové zeměpisné znalosti. Na svých badatelských cestách však netvořila ani mapy a věcné, topograficky přesné záznamy výseků krajiny, ani olejomalby kytic, nýbrž kresby a akvarely s převážně botanickými studii vegetace spolu s housenkami a motýly.

Roku 1685 opustila Maria Sibylla manžela Johanna Andrease Graffa a odjela s dcerami, 17letou Johannou a 7letou Dorotheou do Fríska (severního Nizozemska), do labadistické komunity na zámek Waltha, jenž byl majetkem prvního guvernéra Surinamu Cornelise van Sommelsdijka (1637–88). Rozuměla sice francouzsky, holandsky, německy a trochu mluvila anglicky, v nové zemi však spoléhala na svého nevlastního bratra, mědirytcu Caspara Meriana (1627–86), který zde žil od r. 1677, ale brzy po jejím příchodu zemřel. Zakladatel labadismu bývalý francouzský jezuita a mystik Jean-de-Labadie (1610–74) kladl důraz na disciplínu, zbožnost a hlubší osobní duchovní zkušenost. V této náboženské komunitě žil nějakou dobu také Jan Amos Komenský nebo průkopník mikroskopie Jan Swammerdam. Nový, či obnovený, duchovní život znamenal pro některé konvertity zanechání jejich dosavadního badatelského a uměleckého úsilí. Sibylla si však přírodovědná studia obhájila a začala ve Frisku systematicky hledat nové druhy housenek a motýlů na místních vřesovištích a slatinách, kde vznikl i její zájem o žáby a jejich vývoj. Měla s sebou knihu kvalitních papírů, na které kreslila akvarelové studie hmyzu a jejich proměny, jež paspartovala do modrošedých rámečků. Končí větou: „Začala jsem s těmito výzkumy roku 1660 ve Frankfurtu, Bůh buď veleben!“ Z této doby pocházejí pouze akvarely, bylo vyloučeno, aby se v labadistické tiskárně, která produkovala moralistické a náboženské texty, tiskly její mědirytiny. Krása dekorací a drahých maleb byla pro labadisty nestřídmá. Sibylla si však chránila vlastní život a nikdy nenapsala dedikaci své knihy labadistům.

Na zámku Waltha došlo k veřejné roztržce s jejím manželem, který se ji pokoušel odvézt zpět do Norimberka. Bylo mu ale sděleno, že věřící jako Sibylla je osvoboze-

na od manželských pout vůči jemu, nevěřícímu. Po marné snaze se s ní Graff r. 1692 rozvedl, aby se mohl znovu oženit. Sibylla si vzala zpět dívčí jméno a celý život se pak označovala za vdovu po Johannu Graffovi.

V Holandsku zakořenil protestantismus ve formě nového puritánského kalvínského hnutí, pro něž byla hlavním příkazem střídmost a pokora. Nizozemské malířství 17. stol. se zřetelně rozdělilo na dvě větve s odlišnou povahou, výrazem i funkcí. V katolických vlámských Flandrech vládl afektovaný a smyslový barok, kdežto slohovým výrazem malířství protestantského severu (Holandska) byl střídmost realismus.

Nizozemští mořeplavci se vydávali na objevné plavby do zámoří a přinášeli s sebou zprávy o květeně a exotickém zvířectvu. Od r. 1688 začala Maria Sibylla znovu malovat motýly a své kresby prodávala sběratelům (pracovala pro kultivovanou

sběratelku umění a zahradnici, kompilátorku alba maleb rostlin a květin Agnes Blockovou). V r. 1690 zemřela Sibylle matka a následujícího roku odešla i s dcerami do Amsterdamu, aby navázala kontakty s významnými přírodovědci té doby, obnovila svá entomologická bádání a využila možnost studovat nejnovější entomologická díla, k nimž patřily i práce Antonia van Leeuwenhoeka. Při té příležitosti malovala pro starobylou amsterodamskou botanickou zahradu Hortus Botanicus a navštěvovala oranžerie se subtropickými rostlinami a voliéry s exotickými druhy ptáků, které vznikaly při šlechtických sídlech jako výraz přepychu. Od počátku 17. stol., považovaného za tzv. nizozemský zlatý věk (holandsky Gouden Eeuw), byl Amsterdam nejlidnatějším, nejbohatším a nábožensky nejtolerantnějším městem barokní Evropy, v němž mohly ženy podnikat a vydělávat peníze. Vyplovaly odtud lodě do Severní Ameriky, Afriky, dnešní Indonésie a Brazílie, a město představovalo základnu mezinárodní obchodní sítě. V Nizozemsku docházelo k velkému ekonomickému růstu, rozvíjela se věda a umění, působili zde umělci a myslitelé jako Rembrandt van Rijn, Baruch Spinoza, John Locke či René Descartes. V té době Nizozemci zabezpečovali téměř polovinu světového obchodu a země se stala jednou z nejvýznamnějších koloniálních mocností světa. Sibyllu natolik uchvátily sbírky bizarního hmyzu amsterodamských přátel přivezené z kolonie v Surinamu, že v ní vzklíčila touhu poznat tuto jihoamerickou zemi na vlastní oči. Zatožila vidět velké motýly s nádherně vzorovanými křídly, které znala pouze v podobě exponátů, živé v přirozeném prostředí a kresbou zachytit jejich životní cyklus a propojení s okolní vegetací.

V té době se vědci snažili přírodu analyzovat, najít smysl přirozeného světa tříděním rostlin a živočichů, jejich separací z rušivého okolí a zařazením do úzkých kategorií. Sibylla se naproti tomu na přírodu dívala synteticky jako umělec, hledala vztahy a sledovala jejich místo v širokých souvislostech. Většina evropských motýlů neměla vědecký název a neexistovala ani správná klasifikace, když ji začala studovat. To jí však nevadilo, zajímal ji život a vztahy mezi živými tvory, kterým mnohdy vymýšlela originální jména.

Osudová cesta do Surinamu

Když jí v r. 1699 jako vůbec první ženě přiznal město Amsterdam povolení k cestě do Jižní Ameriky, vyplula 10. července po 8 letech příprav, přes rady přátel a rodiny, aby od cesty upustila, s mladší (tehdy 21letou) dcerou Dorotheou, která byla stejně zručnou malířkou s vědeckými zájmy jako její matka, lodí do Surinamu. Také starší dcera Johanna Hellena byla výborná malířka, ale zůstala v Holandsku a provdala se za německého obchodníka Jacoba Hendrika Herolta. Paradoxně pak r. 1711 s manželem odjela do Surinamu, kde žila až do smrti (1723) a odkud svou matku a sestru zásobovala hmyzem a jinými přírodninami.

Cílem mise bylo pět let ilustrátorské práce, dokumentující nové druhy hmyzu. Za účelem financování expedice Sibylla prodala svých 255 maleb a před odjezdem si zapsala: „V Holandsku jsem byla ohromena

1 Idealizovaný portrét Marie Sibylly Merianové jakožto cestovatelky od malíře Georga Gsella (1673–1740) a rytce Jacoba Houbrakena (1698–1780) pro holandské vydání díla M. S. Merianové a její dcery Dorothey nazvané *Der Rupsen Begin, voedzel en wonderbaare verandering* (Amsterdam 1713–17)

2 Žába pipa americká (*Pipa pipa*) obývá vody deštných lesů Jižní Ameriky. Ploché tělo připomíná list a kůže se záhyby a malými otvory slouží samici jako úschovna vajíček – probíhá v nich celý larvální vývoj až do stadia mladých žab.

3 Ekologicky pojatá rytina z díla *Over de voorteling en wonderbaerlyke veranderingen der Surinaemsche insecten* (1719). Vývojová stadia žaby, nosorožík rodu *Chalcosoma* a palma s vývojovým cyklem otakárka ptakokřídlce *Troides helena* v krajině s vodním prostředím, plži a korály. Nosorožík a ptakokřídlce ve skutečnosti pocházejí z tropické Asie, ale Carl Linné přímo podle této ilustrace popsal motýla jako nový druh s uvedením chybné typové lokality „*floribus Arecae Americes*“.

množstvím krásných zvířat pocházejících z Východní a Západní Indie. Byla jsem počtěna možností shlédnout obě drahé sbírky, a to jak doktora Nicolaase Witsena, starosty Amsterdamu a ředitele Východoindické společnosti, tak pana Jonase Witsena, sekretáře Amsterdamu. Navíc jsem viděla také sbírky pana Frederica Ruysche, doktora medicíny a profesora anatomie a botaniky (pozn.: jeho dcera, slavná malířka květin Rachel Ruyschová, byla Sibyllinou žačkou), pana Livina Vincenta a mnoha dalších lidí. V těchto sbírkách jsem objevila bezpočet dalšího hmyzu, jehož neznámý

původ a rozmnožování vzbuzovaly otázky, jak se proměňuje od housenek přes kukly... To vše mě vedlo k uskutečnění dlouhé vysněné cesty do Surinamu.“

V té době jí bylo už 52 let, nicméně tříměsíční plavbu absolvovala bez větších problémů. V Surinamu, význačné holandské kolonii, jež byla v té době spolu s karibskými ostrovy součástí Západní Indie, se pak dva roky věnovala studiu místní flóry a fauny. Po příjezdu do Paramariba, hlavního města Surinamu (holandské Guayany), ležícího asi 15 km od pobřeží Atlantského oceánu, se Maria Sibylla a její dcera vydávaly na expedice do vnitrozemí, během nichž vytvořily četné popisy, nákresy a akvarelové studie proměny různých druhů hmyzu. Shromažďovaly vše, co se jim dostalo do rukou v zeleninových zahradách Paramariba, na březích řeky Surinam nebo polích a plantážích cukrové třtiny. Vypřádala se původních obyvatel na zajímavosti a domorodým indiánům, které si k tomu účelu najala, za lovení hmyzu a jiné „havěti“ platila. Domorodci jí klestili cestu džunglí, takže mohla šplhat přes zrně vegetace v korzetu a spodničkách. Aby květiny v horu neuvadly, měla „svého indiána“, který rostliny vykopával i s kořeny a zasazoval v zahradě k dalšímu studiu. Po žebřících se dostávala do nejvyšších větví a do svého domu si nosila k malování a pozorování stovky živých housenek. Vydávala se lodí proti proudu řeky plně kajmanů zkoumat deštný prales. V březnu r. 1700 indiáni pádlovali 64 km proti proudu řeky Surinam pro housenky, kukly a kokony. Mušle a škeble pro ni ze dna oceánu lovili otroci, takže mohla pozorovat, co je uvnitř.

Sibylla se hluboce zajímala o těžký život otroků a domorodců, kteří ji považovali za

magickou léčitelku. Roku 1705 jako první popsala způsob, jakým otroci užívali keř sapan nádherný (*Caesalpinia pulcherrima*): „Těhotné západoindické ženy na protest proti krutému zacházení ze strany holandských otrokářů užívaly semena této rostliny, aby potratily a z jejich dětí se nestali stejní otroci jako ony. Černé otrokyně z Guineje a Angoly požadovaly, aby s nimi bylo slušně zacházeno, jinak že odmítají mít děti. Také si někdy samy sáhly na život, protože již nedokázaly snášet kruté zacházení...“

U tehdejších bohatých kolonistů v Surinamu však vyvolávala posměch a mimo pohostinnost u nich nalezla jen nepochopení. Do průzkumů pro ryze vědecké účely se pustila příliš brzy, mnohem dříve, než se staly módní záležitostí (zámořské plavby se absolvovaly pouze z politických, obchodních nebo vojenských důvodů). Kromě toho cestovala jako žena s dcerou sama, bez ochrany a své dobrodružství si financovala prodejem vlastních kreseb a akvarelů. Malovala pouze akvarelem nebo kvaší na velín (*vellum charta non nata* – velmi jemná kůže z ještě nenarozených domácích zvířat), neboť díky cechovnímu systému nebylo ženám v Evropě dovoleno malovat olejem.

V Surinamu zachytila více než 60 druhů rostlin a přes 90 druhů živočichů (hmyzu, pavouků, obojživelníků, plazů) v jejich prostředí: barevní motýli, tropičtí brouci a svítivě pruhované housenky sedí na listech a mravenčí lezou po větvičkách, zatímco u vody sedí žaby s vajíčky a pulci, kajmani, hadi a leguáni. „Když jsem malovala, vosy mi létaly před očima a hučely kolem hlavy. Blízko mé skříňky s barvami vystavěly hnízdo z bláta, které bylo kulaté, jako kdyby ho vyrobily na hrncířském kruhu... Každý den jsem pozorně sledovala, jak se starají o své

housenky, ..., krmíce je jako mravenci.“ Motýly i brouky konzervovala v brandy nebo preparovala a popisovala.

Po dvou letech již nemohla snášet krutá vedra: „Málem jsem to zaplatila životem,“ napsala později. Když v r. 1701 onemocněla malárií, musela se v červnu i s dcerou vrátit do Evropy a s sebou vzala „svou indiánku“ (bezejmenná Indianin), jež se stala součástí její nové knihy o Americe. V Kerksstraat si otevřela obchod, v němž prodávala nasbírané vzorky a exempláře hmyzu ze Surinamu, které po svém uzdravení velkolepě obrazově zdokumentovala. Rytci Joseph Mulder a Pieter Sluyter podle jejích předloh společně vytvořili 56 velkých mědirytin a leptů, přičemž většinu leptů Sibylla vlastnoručně kolorovala. Také latinský entomologický text psala sama a po třech letech intenzivní práce publikovala v Amsterdamu r. 1705 své vrcholné životní dílo – *Metamorphosis insectorum surinamensium* (Proměny surinamského hmyzu). Dílo hned vzbudilo nadšení a údiv, stalo se „bestsellerem“ knižního trhu a záhy po latinském vydání vyšlo německy, holandsky a francouzsky. Tato práce z ní učinila jednu z nejrespektovanějších znalkyň hmyzu. Vysoká cena knihy však znamenala, že jen málo lidí si ji mohlo koupit. Do předmluvy napsala: „Při realizaci tohoto díla jsem nebyla chtivá zisku, pokud by se mi však vrátily náklady, byla bych spokojená. Nepočítala jsem náklady k dokončení této práce. Tvorbu mědirytinových desek jsem zadala slavným mistrům a k tisku byl použit nejlepší papír, aby toto dílo přineslo radost a potěšení nejen milovníkům umění, ale také milovníkům hmyzu, a jsem velmi ráda, když slyším, že jsem dosáhla svého cíle a zároveň přinesla radost.“ Náboženské motivy v přírodovědných knihách té doby odpovídaly přírodní mystice baroka a odevzdanosti božskému působení přírody. Metamorfóza housenek byla pro Sibyllu především alegorií smrti a vzkříšení, jak to profesor Christian Arnold básnicky vyjádřil v závěru svého chvalozpěvu na oslavu její knihy: „Nejmilejší Bože, stejně tak, jako se proměňují housenky, proměníš i mne v onen soudný čas, v němž se skrze svou smrtelnost stanu opět živým... Nech mne, ubohého červíčka, být tebou (k novému životu) povolán.“ Kromě podrobného popisu rostlin a hmyzu zaznamenala i jejich naleziště, zvyky a způsoby využití domorodými obyvateli. Jako první rozřídila hmyz s kuklami na motýly denní a noční (múry), který oddělila od skupiny, do níž zařadila larvy, červy, mouchy a včely. Při pojmenování rostlin použila domorodé názvy, jež se v Evropě často používají dodnes. Německé slovo *Vogelspinne* (pro pavouky sklípkany), doslovně „ptákovavouk“, má pravděpodobně původ v rytině Marie Sibyllině vytvořené podle skic ze Surinamu, na níž velký pavouk právě ulovil ptáka. Sibyllina práce nabízejí vzhled do pestrého života tropického hmyzu Jižní Ameriky s ještěry a hady. Některé desky ukazují více než jeden druh, neboť Sibylla správně upozorovala, že žádná rostlina není výhradně doménou pouze jednoho živočišného druhu a životní cykly hmyzu i obojživelníků ukázala v přirozeném kontextu celku přírody, což mělo obrovský dopad na evropské vnímání Nového světa.

Když se podíváme třeba na desku 18 z jejích *Metamorphosis*, uvidíme, že jihoamerické pralesy nebyly žádná rájská zahrada Eden, ale nebezpečné místo, kde vládl neúprosný boj o přežití. Po téměř bezlisté větvi stromu kvájáva (guave, *Psidium guajava*) se zbytky několika listů leze armáda dravých legionářských mravenců, z nichž několik napadlo pavouky a švába. Na téže rytině jako první Evropan popsala mravence rodu *Atta* stříhající listy a jeden sklípkan pojíždá kolibříka (u hnízda s vejci kolibříka), zatímco druhý hlídá kokon s vejci. Tyto precizní kolorované rytiny představují nejen dobový vrchol v historii botanické a zoologické ilustrace, ale i významný pokrok ve vědeckém poznání hmyzí proměny. Kompozice a dekorativní uspořádání znázorněných objektů měly ukazovat nadvládu člověka nad přírodou a současně oslňovat krásou umělecky zobrazené živé přírody (listy měly od housenek vykoušané díry, květy postrádaly okvětní lístky). Sibylliny portréty rostlin a hmyzu polonaturalistickým způsobem byly velkým krokem vpřed ve světě vědecké ilustrace. Jde o mistrovská díla, která vysoce oceňují sběratelé po celém světě. Kniha je také inspirací pro umělce, malíře, grafiky, dekoratéry i designéry.

Poslední roky a odkaz

V r. 1711 prodělala Sibylla mrtvici, po níž dostala od lékařů zákaz malovat, přesto ale pokračovala v práci a v r. 1715 v důsledku další mozkové příhody částečně ochrnula. I přes tyto překážky neustávala v tvorbě, a to až do 13. ledna 1717, kdy v nedožitých 70 letech v Amsterdamu zemřela.

Ještě za svého života měla vědecké úspěchy a získala věhlas i jako malířka. Po smrti však na celá tři století, jež nepřála ženám v roli umělkyně a badatelek, upadla v zapomnění a objevena byla až ve 20. století. Roku 1987 se její portrét objevil na německé poštovní známce (k 340. výročí narození) a po r. 1989 na pětisetmarkové bankovce Německé republiky, na níž byl vytvořen podle oslavně alegorického leptu z *Dějin nejlepších umělců Švýcarska* (*Geschichte der besten Künstler in der Schweiz*) Johanna Caspara Füssliho (1706–81) vydaných v Curychu v letech 1769–79.

Existuje řada verzí, jak se dílo této neobyčejné ženy ocitlo v Rusku. Záznamy ukazují, že práce koupil osobně car Petr Veliký při návštěvě západní Evropy, jen několik dní před Sibyllinou smrtí. Když totiž Dorothein první manžel, chirurg Philip Hendricks (1671–1711) po 10 letech manželství zemřel, vdala se dcera Marie Si-

4 Německá bankovka čtvrté série (1989–90) s vyobrazením M. S. Merianové a ukázkou z jejího díla

bylly r. 1715 znovu za malíře a obchodníka s uměním Georga Gsella ze St. Gallen (1673–1740). Právě u něho si během cesty do Amsterdamu (1716–17) car Petr Veliký koupil několik tištěných knih a 254 originálních akvarelů, které tvoří základ mimořádné petrohradské sbírky M. S. Merianové. Dorothea se brzy po matčině smrti s manželem přestěhovala do Petrohradu, aby tam pro cara malovala květiny a ptáky a zajistili nizozemské exponáty pro nový kabinet kuriozit, jež byl prvním veřejným muzeem v Rusku. V carské knihovně spolupracovala s dvorním knihovníkem Johannem Danielem Schumacherem (1690–1761), přítelem holandského lékárníka, zoologa a slavného sběratele přírodních kuriozit Alberta Seby. Zprostředkováním západního barokního umění významně přispěla k rozvoji ruské vědy a umění. Roku 1732 vytvořila obrazovou dokumentaci sbírek Kabinetu kuriozit akvarelem na pergamentu. Po smrti Petra I. (1725) se stala učitelkou v Carské akademii věd a umění a správkyní sběru přírodních kuriozit. Roku 1734 získala z Holandska pro petrohradskou akademii 34 květinových obrazů své matky, které jí sloužily v hodinách výtvarné výchovy jako vizuální pomůcka k výuce přesného pozorování přírody a jejího uměleckého zobrazení.

V r. 1771, tedy 54 let po Sibyllině smrti, vyšlo v Paříži francouzsky její nejslavnější dílo pod názvem *Histoire générale des insectes de Surinam* (Obecné dějiny hmyzu v Surinamu). Ke cti Marie Sibyllině byl pojmenován např. mol *Tinea merianella* (nyní synonymum druhu makadlovky *Eulamprotes wilkella*), motýl *Papilio sibilla* (nyní synonymum bělopáska dvouřadého – *Limentis camilla*) nebo jihoamerický ještěr teju pruhovaný (*Salvator merianae*).

Německý básník Johann Wolfgang Goethe, který pod jejím vlivem v r. 1790 napsal básnické pojednání *Pokus o vysvětlení proměny rostlin* (*Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären*), chválil Marii Sibyllu za její schopnost pohybovat se „mezi uměním a vědou, mezi pozorováním přírody a uměleckým záměrem.“ Sibyllina vášeň pro hmyz změnila vědu, která v jejím podání vypadala úžasně a lákavě.

Teprve moderní entomologie po zásluze ocenila přesná pozorování M. S. Merianové. Její dílo je dnes cenově prakticky nedostupné a jednotlivé listy patří k žádaným položkám grafických sbírek.